

کتابت و کاتبان در گیلان

دکتر هومن یوسفدهی

www.ketab.ir

سرشناسنامه: یوسفدهی، هومن، ۱۳۴۹ -
 عنوان و پدیدآور: کتابت و کاتبان در گیلان / هومن یوسفدهی
 [به سفارش] حوزه هنری گیلان.
 مشخصات نشر: رشت، فرهنگ‌ایلیا، ۱۳۹۹.
 مشخصات ظاهری: ۲۸۸ ص.
 شابک: ۶ - ۶۸۹ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: خوشنویسان ایرانی - - گیلان
 موضوع: Gilan (Province) — Calligraphers, Iranian
 رده‌بندی کنگره: NK۳۶۳۹
 رده‌بندی دیویی: ۷۴۵ / ۶۱۹
 شماره کتابخانه ملی: ۶۱۸۷۰۷

www.ketab.ir

فرهنگ ایلیا

● کتابت و کاتبان در گیلان		
● دکتر هومن یوسفدهی		
● چاپ نخست: ۱۴۰۰	● شمارگان: دویست نسخه	● شماره نشر: ۷۸۲
● نسخه‌پردازی و آماده‌سازی: کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا		
● همهی حقوق این کتاب محفوظ است.		
● شابک: ۶ - ۶۸۹ - ۱۹۰ - ۹۶۴ - ۹۷۸		
● نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشت، خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ صفایی، خ حاتم، شماره ۴۹		
● تلفن: ۳۳۳۴۴۷۳۳	● ۳۳۳۴۴۷۳۲ - ۰۱۳	● دورنگار: ۳۳۳۲۱۸۲۸ - ۰۱۳
www.farhang-e-ilia.ir		Email: nashreilia@yahoo.com

فهرست

۱۱		مقدمه
۱۷		نگاهی به کتابت و کاتبان در گیلان
۱۷		کتابت در ایران پیش از اسلام
۱۷		کتابت در جهان اسلام
۱۸		کتابت در ایالات جنوب دریای کاسپین
۲۷		معرفی کاتبان
۲۷		ابراهیم شیروانی
۲۷		ابوالحسن تنکابنی قزوینی
۲۷		ابوطالب زاهدی لاهیجی
۲۹		ابوالفتح لاهیجانی گیلانی
۲۹		ابوالقاسم کتابفروشی
۲۹		ابوالقاسم لاهیجانی
۳۰		ابوالقاسم واعظ یزدی
۳۰		احمد تنکابنی
۳۰		احمد تولمی
۳۱		احمد جیلانی تنکابنی
۳۱		احمد حسینی تنکابنی
۳۲		احمد رشتی
۳۳		احمد کاکرودی لنگرودی گیلانی
۳۳		احمد لاهیجانی
۳۳		اسدالله تنکابنی قزوینی
۳۴		اسماعیل کوچصفهانی گیلانی
۳۴		اسماعیل گیلانی
۳۴		اسماعیل حنمینی تنکابنی
۳۴		افضل قومنی
۳۵		باقر رشتی گیلانی
۳۵		تقی رشتی
۳۵		جعفر لاهیجی
۳۵		حسن تنکابنی گلیجانی
۳۶		حسن طبیب تنکابنی
۳۶		حسن گیلانی
۳۶		حسن گیلانی
۳۶		حسین تنکابنی

۳۷	حسین فومنی
۳۷	حسین مططیب رشتی
۳۸	حمزه گیلانی
۳۸	رحمت‌الله قاری گیلانی
۳۸	زین‌العابدین حسینی تنکابنی قزوینی
۳۸	زین‌العابدین رشتی گیلانی
۳۹	شریف رشتی گیلانی
۳۹	صالح تنکابنی
۳۹	عباسقلی طالش
۳۹	عبدالحمید حسینی تولمی رشتی
۴۰	عبدالرزاق رانکویی گیلانی شیرازی
۴۰	عبدالرزاق گیلانی
۴۰	عبدالسلام اشکوری سلکویی
۴۱	عبدالصمد اشکوری
۴۲	عبدالله حسینی گیلانی
۴۲	عبدالمحسن حسینی قادری جلی
۴۲	عبدالواسع منشی لاهیجانی
۴۳	عبدالوحید واعظ گیلانی
۴۴	علی تنکابنی
۴۴	علی حسینی تنکابنی ساداتمحلّهای
۴۵	علی رشتی
۴۵	علی زیتونی رودباری
۴۵	علی گیلانی
۴۶	علی موسوی رشتی
۴۶	علی اکبر خانی
۴۶	علی اکبر سالیانی
۴۷	علی رضا مستوفی رشتی
۴۷	علی عسکر تولمی
۴۷	علین قی گیلانی
۴۷	فتح‌علی تنکابنی
۴۸	فخرالدین رودباری
۴۹	قاسم گیلانی
۴۹	قطب‌الدین لاهیجی
۴۹	قطب‌الدین شریف لاهیجی ← محمد شریف لاهیجی
۴۹	لطف‌الله رانکویی خالدي
۴۹	مجید حسینی تنکابنی
۵۰	محب‌علی لاهیجانی
۵۰	محسن تنکابنی
۵۰	محمد اشکوری

۵۱		محمد اشکوری
۵۱		محمد بهمیری گسگری
۵۲		محمد بن ابوالفتح تنکابنی
۵۲		محمد بن سلیمان تنکابنی
۵۳		محمد حسنی گیلانی
۵۳		محمد رشتی
۵۴		محمد رشتی جیلانی
۵۴		محمد رودباری شفتی گیلانی
۵۴		محمد رودسری لاهیجی جیلانی
۵۴		محمد سالکدهی لاهیجی
۵۵		محمد (بهاءالدین) شریف لاهیجی
۵۵		محمد (قطبالدین) شریف لاهیجی
۵۶		محمد (جلالالدین) شریف لاهیجی
۵۷		محمد شمسای گیلانی
۵۸		محمد گیلانی
۵۸		محمد گیلانی
۵۸		محمد گیلانی
۵۹		محمد گیلانی استرابادی
۵۹		محمد لاهیجی
۵۹		محمد نورای لاهیجی
۶۰		محمد امین سالکدهی لاهیجانی
۶۰		محمد امین لیمانی گیلانی
۶۱		محمد باقر طبیب شیرازی
۶۱		محمد تقی آستانه‌ای
۶۱		محمد تقی تنکابنی
۶۲		محمد تقی چهاردهی
۶۲		محمد جعفر اشکوری جیلانی
۶۲		محمد جعفر رشتی
۶۲		محمد حسن لاهیجانی
۶۳		محمد حسین طبیب گیلانی
۶۳		محمد حسین رشتی بهمدانی
۶۳		محمد حسین جیلانی
۶۳		محمد حسین لاهیجانی
۶۴		محمد رفیع قاری لاهیجانی
۶۴		محمد سعید حسینی حائری تنکابنی
۶۴		محمد سعید لاهیجانی
۶۴		محمد شریف دیلمی
۶۵		محمد شریف گیلانی
۶۵		محمد شریف گیلانی

۶۵	محمدصادق لاهیجی
۶۵	محمدصالح رشتی
۶۶	محمدطاهر تنکابنی
۶۷	محمدعلی تنکابنی مازندرانی
۶۷	محمدعلی لاهیجی گیلانی یزدی
۶۸	محمدقاسم جیلانی
۶۸	محمدکاظم (عبدالکاظم) تنکابنی
۶۸	محمدکاظم قزوینی سیارستاقی
۶۹	محمدکریم حسینی طبیب تنکابنی
۶۹	محمدمفید لاهیجی
۷۰	محمد مهدی تنکابنی
۷۰	محمدنصیر بالانگابی جیلانی
۷۰	محمدنصیر چهاردهی
۷۰	محمدنصیر گیلانی
۷۱	محمدیحیی لاهیجی
۷۱	محمود کاتب جیلانی فومنی
۷۱	محمود لاهیجانی
۷۲	مرتضی حسینی رشتی
۷۲	معین گیلانی
۷۲	موسی طبیب تنکابنی
۷۳	مؤمن تولمی
۷۳	مهدی تنکابنی گیلانی
۷۴	مهدی جیلانی
۷۴	مهدی حسینی اشکوری
۷۴	مهدی لاهیجی
۷۵	مهدی موسوی لاهیجی جیلانی
۷۵	میرزاجان لاهیجی
۷۵	نصیر رشتی
۷۶	نصیر جیلانی
۷۶	نظرخان گیلانی
۷۶	هادی لنگرودی
۷۷	هاشم حسینی تنکابنی
۷۹	نام و آثار کاتبان در گیلان
۷۹	۱- کاتبان گیلانی و غیرگیلانی که در گیلان کتابت کرده‌اند (به ترتیب الفبایی اسامی).
۹۵	۲. آثار کتابت‌شده در گیلان که کاتبان‌شان شناخته نشد (به ترتیب قرن).
۹۹	۳. آثار کتابت‌شده در گیلان (به ترتیب قرن).
۲۲۹	۵. کاتبان اهداکننده نسخه به گیلانیان (به ترتیب زمانی).
۲۳۵	نمونه‌هایی از خطوط کاتبان
۲۶۹	منابع و مأخذ

مقدمه

انتشار فهرس جامع نسخ خطی در سال‌های اخیر که حاوی اطلاعات بسیاری از دست‌نوشته‌های موجود در کتابخانه‌های ایران و جهان است، مرا به این فکر فروبرد که چه نیکوست سهم گیلانیان اعم از نویسندگان آثار علمی و دینی و نیز شاعران و کاتبان و حاکمان در نشر علم در ایران مشخص شود. البته از پیش می‌دانستم هر پژوهشی در این زمینه در هر زمان انجام شود، مطلقاً نسبی خواهد بود. زیرا اتکای اینگونه پژوهش‌ها بر اطلاعات موجود و در دسترس است؛ در حالی که قطعاً هزاران نسخه از آثار کاتب شده در ایران یا در هجوم بیگانگان به تاراج رفته یا بر اثر گردش ایام مندرس گردیده است و نیز هزاران نسخه موجود است که هنوز شناخته و فهرست نشده و بسیاری از فهرست‌های منتشر شده هم حاوی اطلاعات کامل نسخ نیستند و در آنها به معرفی مختصر و موجز دست‌نوشته‌ها بسنده شده است.

همکار محترم دکتر یوسف بیگ‌بابایی که تا کنون فهرس متنوعی را منتشر کرده‌اند، در سال ۱۳۹۵ کتابی با عنوان «کاتبان گیلانی» منتشر کردند که نخستین اثر در این زمینه است. این کتاب بر اساس ترتیب الفبایی عناوین دست‌نوشته‌ها تنظیم شده؛ در حالی که با توجه به عنوان کتاب باید بر اساس ترتیب الفبایی نام کاتبان تنظیم و تدوین می‌شد.

همچنین در این کتاب جای یک بررسی عمومی و تحلیلی بر اساس داده‌های موجود خالی بود. پس بر آن شدم تا با تکمیل اطلاعات موجود از دست‌نوشته‌های گیلانیان و آثاری که غیر گیلانیان در گیلان کاتب کرده‌اند، آنها را به شیوه‌ای دیگر دسته‌بندی و تدوین کنم تا متن پژوهان و گیلان‌شناسان را بیشتر به کار آید. اطلاعات این کتاب برگرفته از کتاب کاتبان گیلانی، فهرست‌های جامع دنا و فنخا و منابع دیگری است که اسامی آنها در آخر کتاب آمده.

بدیهی است که مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع برای پژوهش درباره کاتبان صدها هزار نسخه خطی انجامه‌دار پراکنده در کتابخانه‌های سراسر جهان است. انجامه عبارت است از بخش انتهایی نسخه که حاوی مطالبی است که کاتب به پایان نسخه افزوده است. انجامه حجم اندکی دارد و نگارش آن تابع قواعد مشخصی نیست ولی معمولاً حاوی اطلاعاتی چون نام کاتب، تاریخ و مکان کاتب و گاه جمله دعایی، نام سفارش‌دهنده و گاه معرفی نسخه استنساخ شده است.^۱

بدیهی است که دسترسی به تمام یا بخشی از نسخه‌های موجود در کتابخانه‌ها و حتی تمام یا بخش قابل توجهی از انجамه‌ها غیرممکن است. پس چاره‌ای جز مراجعه به فهرست‌های موجود کتابخانه‌ها نیست. از سوی دیگر دسترسی به همه فهراس نسخ موجود نیز ممکن نیست و وجود نسخه‌های فهرست‌نشده و فاقد نام کاتب، تاریخ و محل کتابت هم از اشکالات کار است.

با تمام اما و اگرها، باز هم پژوهش درباره نسخه‌ها و کاتبان آنها امری لازم است. استاد نجیب مایل هروی در کتاب ارزشمند «تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی» چنین می‌نویسد:

«نگارنده بر اثر تأملات سی‌ساله و رؤیت هزاران نسخه خطی یا عکس نسخ مذکور به این نتیجه رسیده است که می‌توان در خصوص نسخه‌شناختی به وضع نظریه‌های قاعده‌وار و سازمان‌یافته مبادرت کرد و از طریق جست‌وجو در آداب و قوانین مشترک که در میان کاتبان موضوعیت داشته و این آداب و قوانین مشترک در میان دسته‌هایی از نسخه‌نویسان روش‌ها و اسلوب‌های همگون ایجاد کرده است، هر یک از آن دسته‌های نسخه‌نویس را با توجه به قابلیت‌ها و امکانات دیوانی و فرهنگی‌شان به حیث کانونی نسخه‌نویس درخور واری و تأمل دانست. بی‌گمان ... در پی چنین واری و تأملی به پاره‌ای از نکته‌های نوآمد درباره نسخه‌شناختی دست خواهیم یافت.»^۱

نگارنده نیز معتقدم پرداختن به چنین موضوعاتی مفید و ضروری است؛ زیرا در نهایت نسبتی بین اطلاعات قطعی و اطلاعات مفقود وجود ندارد که قابل تعمیم است و به پیشبرد بحث کمک می‌کند و طبقه‌بندی و بررسی اطلاعات موجود را مفید و ارزشمند می‌سازد. میدان تحقیق در اینگونه پژوهش‌ها به هر اندازه‌ای که باشد، به استمرار و تکمیل پژوهش درباره آن کمک می‌کند.

از دیگر دشواری‌های پژوهش درباره کتابت و کاتبان، آن است که عموماً در فهرست‌ها تفکیکی در اطلاق کاتب به کسانی که متن‌ها را به دست خود نوشته‌اند، وجود ندارد. درحالی که نسبت بین کاتبان و دست‌نوشته‌ها یکسان نیست و ممکن است یکی از موارد زیر در مورد دست‌نوشته صدق کند:

۱. سواد یا بیاض به خط مؤلف یا شاعر (ماتن) باشد؛

۲. نسخه‌ای از کتاب مؤلف یا شاعری دیگر باشد که کاتب علاقه‌مند به خواست خود و برای مجموعه شخصی کتابت کرده است؛

۳. نسخه‌ای باشد که کاتب ماتن یا غیرماتن برای اهدا به شاهان، امرا، همگنان یا آستان ائمه و بقاع متبرکه استنساخ و تکثیر کرده است؛

۴. نسخه‌ای از کتاب‌های آموزشی مدارس باشد که کاتب طلبه به قصد یادگیری و به خاطر سپردن محتوای اثر استنساخ نموده که این گروه از دست‌نوشته‌ها معمولاً دارای شرح و حاشیه است؛

۵. نسخه‌ای باشد که به قصد فروش و انتفاع کتابت شده است.